

УДК 94(477):27-535.7-23]"11/12"

КНЯЗІВСЬКЕ «РОЗГІНАННЯ» ПСАЛТИРЯ АБО SORTES SANCTORUM НА РУСІ XII–XIII СТ.

Микола БУЛАНИЙ, Крістіна ШАРИПОВА

Дніпровський національний університет імені О. Гончара

У статті висвітлено такий специфічний аспект середньовічного повсякдення князівської еліти як «розгінання» Псалтиря. Використовуючи літописні свідчення та аналогії середньовічної Європи, вдалось дослідити особливості еволюції цього ворожіння крізь призму церковних канонічних норм та втілення їх на практиці. Окреслення подальшого розвитку *sortes sanctorum* в умовах розпаду Русі дозволило встановити певну маргіналізацію традиції ворожіння при залученні ширших верств населення та появу певних регіональних відмінностей між різними землями Русі.

Ключові слова: *sortes sanctorum*, князівське ворожіння, «розгінання» Псалтиря, Русь.

Практика ворожіння на книгах в Європі зародилась ще за доби античності. Суть явища полягала в тому, що людина розкривала книгу та зі змісту першого побаченого уривку намагалась витлумачити майбутнє. Для цієї мети спершу слугували твори Гомера (*Sortes Homericae*) та Вергілія (*Sortes Virgilianae*). Згодом ранньохристиянські практики перенесли цю язичницьку традицію на Священне Писання (особливо у піетистів – [12, с. 787]), а від узагальненої назви збірки й утворилася назва напряму – «бібліомантія». Спочатку це явище носило характер юдейського פסוקי דקדוק ¹, коли неписьменні люди просто заходили до храму й чули наче пророцтво перші слова молитов. Актуальність цього дослідження в умовах інформаційної революції полягає в тому, що наразі ворожіння складають вагомую долю в оточенні сучасної людини. Наука подібні явища досі не досліджує, а якщо ж і береться за це, то не виходить за межі етнографії. Хоча в більшості випадків на просторах інтернет-сторінок люди продовжують практику старовинних традицій.

¹ Івр. «глас Божий»

У Середні віки *Sortes Sanctorum* став більш формалізованим, про що свідчать описи цього обряду в супроводі навіть певних церемоній у «Житті св. Мартина Турського» Сульпіція Севера (V ст.) чи в «Історії франків» Григорія Турського (VI ст.) [16]. Причину популярності явища російський дослідник Леонід Моргун обґрунтовував так: «зловживання було введено марновірством людей, і в подальшому робило успіхи завдяки незнанню єпископів» [3, с. 15]. Григорій Турський описав під час здійснення цього обряду принцом Меровеєм особливі дії для ворожіння: «він провів три дні в пості, бдінні та молитвах і, прийшовши вдруге до святої могили, відкрив книгу» [1, с. 126]. Хоча подібна практика заборонялась на Ельвірському [14, канон 62], Агдійському (канон 42), Ванському [15, канон 16], Орлеанському (канон 30) соборах та в Апостольських правилах [8, кн. 8, капітул 32]². Подібний вид гадання був розповсюджений на релігійних соборах у Франції під назвою «*sortes sacroe*» в означенні священних дарів. Також відомий як «*sortes Biblicoe*» – біблійні дари. Це використання Біблії призначалось для пізнання майбутнього завдяки «*sacred lots*». В англосаксонській традиції цю практику називали «*the Lot of the Saints*». Використання Біблії в цій сфері в Шотландії та Англії залишилось як певний «*sport for children*» й донині [13, с. 162].

На сьогодні один із найбільш повних регіональних описів обряду *Sortes Sanctorum* на теренах Русі міститься у працях етнографа Івана Сахарова. Цей дослідник вважав, що «ворожіння на Псалтиря належить разом і сільському, і міському життю» [9, с. 278]. Цікавим є і розвиток самої методи проведення ворожінь. І. Сахаров писав, що починаючи ворожіння, беруть

² «Хто вперше приходить до таїни благочестя, тих нехай приводять дякони до єпископа або до пресвітерів, і нехай вивчають причини, чому прийшли вони до слова Господнього, а ті, хто призвели, нехай свідчать про них, точно дослідивши, що стосується їх... чарівник, ворожка, ворожбит за зірками, віщун, який споживає магічні м'яса, жebraк, шарлатан, який робить привіски, той, хто обливає людей заговореною водою, віщун по польоту птахів, тлумач знаків, тлумач по биттю серця, той, хто помічає при зустрічі погляди або ходу, ворожбит по куркам або ластівкам або голосам або підслуховуванням, нехай випробовуються протягом року, бо не можливо скоро відстати від злоби; хто перестане займатися цим, ті нехай будуть прийняті, а хто не скориться, ті нехай будуть відкинуті»

ключ, пишуть записочки, які потім вкладають у Псалтир. При цьому ключ гвинтовим кінцем вкладали у Псалтир, а круговим кінцем зв'язували мотузкою з Псалтирем. Потім прохали сторонню людину тримати на вказівному пальці ключ з книгою, після цього ворожка читала потаємно псалом і якщо в цей час Псалтир крутився на пальці, то ворожіння було вдалим.

Витоки цього виду ворожіння на теренах Русі І. Сахаров відносив до звичаїв давніх германців: «цей спосіб ворожіння перейшов до нас із Заходу. Шмідт, у своїй історії про германців, згадуючи про собор єпископа Бургарда, призводить пунктипитання про ворожіння на псалтирі» [9, с. 279]. Початкове джерело ворожіння на Священному Писанні полягало в глибокому релігійному почутті давньоруської людини, яка у Слові Божому шукала вирішення певних непорозумінь, особливо у важкі хвилини життя, коли не знала, на що зважитись. Книги Священного Писання з самого початку стали головним засобом для виховання русича та надали йому той релігійно-настановчий характер, який так чітко постав у всіх рисах тогочасного життя. Оскільки книг у Середні віки було мало, то іноді з них бралась якась загальна фраза. Вдаючись до аналогії, Григорій Турський зазначив, що Мерovej використовував Псалтир, книги Царств та книгу Соломона. Проте в Європі переважно побутувала назва «ворожіння на Псалтирі». Псалтир як книга морально-етичного спрямування для домашнього вжитку був чи не єдиною книгою Священного Писання, яка найчастіше використовувалась у повсякденній практиці. Навчившись читати завдяки Псалтирю (здебільшого вивчивши його напам'ять), русич вже ніколи не розлучався з ним [11, с. 455].

На Русі подібна практика гадання називалась «розгинанням Псалтиря», причому, навіть не бралось до уваги, яка саме з книг Старого чи Нового Заповіту використовувалось для цього. Ізмаїл Срезневський посилався на інший термін, а саме слово «виняти» адже в джерелах зустрічались такі фрази як «то ми ся *выняли*, *выняся ему*». Не дарма ж популярним було прислів'я «Кому *вынется*, тому *сбудется*, не *минется*» [10, с. 35]. Чи не найпершою згадкою про таке використання Книги Псалмів на Русі стало ворожіння князя Бориса, коли його намагалися вбити

найманці. Нестор зазначив, що князь Борис «нача пети глаголя: Господи, што ся умножиша стужащии ми? Мнози востают на мя. И кончав оксапсалма, увидев яко послани суть губить его, нача пети псалтырю, глаголя: яко обидоша мя унции тучни и сбор злобливых осаде мя» [6, с. 504]. Тобто в скрутну годину князь звернувся до Слова Божого за порадою на майбутнє.

Князі через ворожіння також інколи приймали державні рішення та відкривали своє майбутнє. Саме з таким намірами звертався в подальшому до Псалтиря князь Володимир Мономах, який свідчив про неприємне посольство до нього від двоюрідних братів у 1117 р., коли останні підбурювали його до зради Ростиславичам, а в разі відмови погрожували розривом відносин. Іпатіївський літопис визначав ситуацію так: «Сретоша бо мя слы от брата моего на Волзе, реша: Потъснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отимем; иже ли поидеши с нами, то мы себе будем, а ты себе». И рехъ: «Аще вы ся и гневате, не могу вы я ити, ни креста переступитьи» [2, с. 146]. Л. Моргун окреслив «розгинання» Мономахом так: «Володимир взяв Псалтир ... розкрив її навмання і прочитав йому вірші псалма, що випали, – «і то ми ся вийняти». Потім зі «словец» або, скоріше, букв на початку рядків на сторінці склав собі відповідь [3, с. 17]. Тим не менш у «Повчанні дітям» (XII ст.) князь Володимир Мономах досить чітко пояснив свій вибір: «Мы человеци, грешни суще и смъртни, то оже ны зло створить, то хоцемъ и пожрети и кровь его прольяти вскоре; а господъ нашъ, владея и животомъ и смъртью, согрешенья наша выше главы нашея терпить, и пакы и до живота нашего» [2, с. 146]. Отже, Мономах узяв цитати Писання, які йому випали й на основі них витлумачив вихід із ситуації династичних протиріч.

Від більш пізнього часу до нас дійшло свідчення про специфіку проведення обряду при обранні єпископа. Хоч християнство і засуджувало ворожбитство як язичницькі пережитки, проте воно враховувало почуття більшості мирян і досить лояльно відносилося до регламентованих його проявів під назвою «Божого провидіння» [13, с. 165]. Так, у Новгородському першому літописі старшого зводу під 1193 р. зазначається: «новгородьци же съ княземъ Ярославомъ и съ игумены и съ софьяны и съ попы съумавьше, изволиша богомъ избрана Мартураия» [5, с. 40]. Більш детально ця подія описана в молодшому зводі:

«накы распря бысть немала, и ркоша къ себе: «да сице положим три жребиа на святеи тряпезе вь святей Софеи» [4, с. 232]. Після проведення літургії, вони послали «с веця слепца, да котораго дасть богъ, и выняся божию благодатью жребии Мантуриевъ». Така форма обрання на єпископську кафедру тим не менш повинна була підтвердитись ще й митрополитом: «послаша о немъ къ митрополиту, и митрополит накы прислаше по него съ великою честью» [4, с. 233].

Іншим прикладом князівського використання Sortes Sanctorum було гадання на Біблії князем Володимиром Васильковичем (1269–1288) у 1276 р., який, згідно з Іпатіївським літописом, спеціально обирав місце, аби збудувати нове місто. Взявши книги, він звертався («в сердци мысля») перед гаданням до Бога: «Гси Бе сильныи. и всемогии. своимъ словомъ вся созидает. и растрает. што ми Гси проявишь грешномуу рабоу своему и на томъ стану» [7, стлб. 875]. «Розігнувши» книги йому «выняся пррчьство Исаино». Так князь «оуразоуме млтвь Бию до себе», обрав для нового міста землі князя Романа поблизу ріки Лосни та послав для розбудови Олексія «и нарче имя емоу Каменецъ зане быс земля камена» [7, стлб. 876].

Згодом до цього чистого почуття князівської еліти додалась сліпа довіра до безпідставного, а іноді надзвичайно нерозумного тлумачення різних слів у Псалтирі. Оскільки тлумачення таких віршів було далеко не кожному під силу, то виникли книжники, які в Книгах Псалмів зазначали, які саме передбачення містяться в тому чи іншому вірші. Псалтир вже XIV ст. з подібними помітками був описаний І. Срезневським. Здебільшого це були підрядкові записи у вигляді примовлянь («сега ныня не будеть») або порад («друже охаби се орудие») [10, с. 36–37]. Подібні позначки і були покладені в основу подальших ворожильних книг («Рафлі», «Мети», книги Соломона), які користувались великою пошаною на Русі.

Можна дійти висновку, що в традиційному суспільстві практика ворожінь складала чільну роль у повсякденні. Не дивлячись на скромну та уривчасту інформацію з джерел доби Русі, хоча б на рівні князівської еліти вдається прослідкувати еволюцію такого виду ворожіння як «розгинання» Псалтиря. Незважаючи на заборони церковних соборів, такі практики

стосувались інколи й вибору нових ієрархів, що свідчить про міцні традиції язичництва в ментальному світі християнина-русича. З часом ворожіння набувало все більш формалізованого характеру, вбираючи в себе різні регіональні особливості. Внаслідок цього вже на кінець Середньовіччя «розгинання» Псалтиря стало окремим інститутом, яким керував клір, що свідчило про поступову десакарлізацію світської влади в умовах роздробленості та занепаду Русі.

Список джерел та літератури

1. Г. Турский, *История франков*, Москва 1987, 462 с.
2. В. Мономах, *Поученье*, Москва 1969, 723 с.
3. Л. Моргун, *Народная ворожба и гадания*, Москва 2011, 390 с.
4. *Новгородская первая летопись младшего извода* (Комиссионный, Академический, Толстовский списки), Москва-Ленинград 1950, 659 с.
5. *Новгородская первая летопись старшего извода* (Синодальный список), Москва-Ленинград 1950, 659 с.
6. *Повість врем'яних літ*, Літопис (За Іпатським списком), Київ 1990, 558 с.
7. *Ипатьевская летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, Санкт-Петербург 1908, т. 2., стлб. 863-880.
8. *Постановления Апостольские (через Климентя, епископа и гражданина Римского)*, Казань 1864, кн. 7, 312 с.
9. И. Сахаров, *Сказания русского народа*, Москва 2013, т. 1, 800 с.
10. И. Срезневский, *Гадальные приписки к пророческим книгам Св. Писания*, «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» 1867, вып. IV, с. 35-37.
11. М.-Л. Чепя, *Проективне тестування в історичній психології: психологічний аналіз «повчання» Володимира Мономаха, «Проблеми загальної та педагогічної психології»* 2009, т. 11, ч. 6, с. 455-460.
12. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1892, т. 3-а, 787 с.
13. S. Bingham, *Antiquities of the Christian Church*, vol. 16, ch. 5, 395 p.

14. *Concilium Eliberritanum* [IV c.]. Available at:
http://www.earlychurchtexts.com/main/elvira/canons_of_elvira_01.shtml
15. *Concilium Veneticum* [V c.]. Available at:
[http://www.biblicalencyclopedia.com/V/vannes-council-of-\(concilium-veneticum\).html](http://www.biblicalencyclopedia.com/V/vannes-council-of-(concilium-veneticum).html)
16. *Sortes Sanctorum*, *The Mirror of Literature, Amusement, and Instruction*, London 1827, vol. 10, 465 p.

КНЯЖЕСКОЕ «РАЗГИБАНИЕ» ПСАЛТИРЯ ИЛИ SORTES SANCTORUM НА РУСИ XII-XIII ВВ.

Николай БУЛАНЫЙ, Кристина ШАРИПОВА
Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье освещен такой специфический аспект средневековой повседневности княжеских элит как «разгибание» Псалтыри. Используя летописные свидетельства и аналогии средневековой Европы, удалось исследовать особенности эволюции этого гадания сквозь призму церковных канонических норм и их воплощения на практике. Определение дальнейшего развития *sortes sanctorum* в условиях распада Руси, позволило установить определенную маргинализацию традиции гадания при привлечении широких слоев населения и появления определенных региональных различий между разными землями Руси.

Ключевые слова: *sortes sanctorum*, княжеское гадания, «разгибание» Псалтыри, Русь.

THE PRINCELY «EXTENSION» OF THE PSALTER OR SORTES SANCTORUM IN RUS AT XII-XIII CENTURIES.

Mykola BULANYI, Kristina SHARIPOVA
Oles Honchar Dnipro National University

In the article is highlighted specific aspect of medieval everyday life of the princely elite as the «extension» of the Psalter. Using documentary evidence and the analogy of medieval Europe, managed to research the features of the evolution of this fortune-telling through the prism of the Church's canonical norms and their embodiment in practice. Identification of the future development of the *sortes sanctorum* in the disintegration of Rus, has allowed to establish a certain marginalization of the tradition of

divination with the involvement of wide layers of the people and the emergence of specific regional differences between the various lands of Rus.

Keywords: sortes sanctorum, a princely fortune-telling, the «extension» of the Psalter, Rus.